

I fío/kku fuekZk

6 eb] 1945 dks "kM; VM dklV QMj'sku dh ,d I Hkk ea vi us
0; k[; ku ea MKE vEcM/dj us dgk& Hkkjr ds ykx ; fn LojKT; pkgrs gA
rks mlga pkfg, dh og vi uk I fío/kku Lo;a cuk; A vc og I e; ugha jgk
fd fcfV" k I jdkj dkbZ Hkh I fío/kku cukdj gekjs Åij ykn nA ftl
izdkj ds I fío/kku dh Hkkjrh; turk ekax dj jgh gA ml dh : ij[kk gekjs
eu&efLr'd ea Li'V gkA D; kAd vxj fcfV" k I jdkj }kjk cuk; k x; k
I fío/kku ge ij ykn fn; k x; k] rks ml I s gekjk dke ugha pyskA fcfV" k
ykska ds fy, rks fdl h , d s I fío/kku dk fuekZk djuk fcYdy cdkj gñ
ftl sykxw djus ds fy, og Hkkjr ea jgsa gh ugha vkj ; fn Hkkjr dk dkbZ
Hkh "kfDr" kkyh oxZ ; k I eñ dkbZ I fío/kku cukdj nñ js oxk ij tcjnLrh
yknus dk iz kl djsk] rks ml dk Hkh ogh gky gkskA ,d iwka Hkq
I Ükk&I Eilu LorU= Hkkjr dk I fío/kku rHkh cu I dsx tc ml ds fuekZk
ea I Hkh oxk vkj I Hkh I epk; ka dk iwZ I g; kx gkA¹

n'sk dh jktuhfrd ifjLFkr; k; ifjofr' r gks jgh Fkh rFkk nñ jh vkj
f}rh; fo"o ; ð ds dkj .k bYySM dh vFkD; oLFkk Hkh ijh rjg pjejk x; h
FkhA vc fcfV" k I jdkj vi us "kkl u dks T; knk fnuka rd Hkkjr ea ugha
pyk I drs , d k egl ð djus yxh FkhA bl fy, bYySM dh I jdkj Hkkjr
dks tYnh&tYnh vktkn dj nñuk pkgrh FkhA bYySM ds izkkuea=h DyedV
, Vyh us Hkkjr dh vktkn dh ?kksk.kk dj nñA

i zkkuea=h dh ?kksk.kk ds ckn vktknh ds : ijs[kk r\$ kj djus ds fy,
 , d rhu l nL; ny Hkkjr vk; kA 5 vi \$y] 1946 dks MKNE vEcMdj ny ds
 l nL; ka l s feys rFkk vLi"; ka dh l eL; k ny ds l e{k j [kh rFkk vkxg
 fd; k fd LorU= Hkkjr ds l fo/kku ea vLi"; ka dh l eL; kvka ds l ek/kku ds
 fy, i; klr 0; oLFkk gksh pkfg, A 19 vi \$y] 1946 dks ny us vi uh fji k&/
 i Lr r dj nh fji k&/ ea MKNE vEcMdj dh ekaka dks Bpjk fn; k x; kA bl l s
 {kq/k gkdj mlugaus tu] 1946 ds i Fke l l rkg ea "kM; WM dklV QMj s'ku
 dh dk; Bk fj .kh l fefr dh cBd cyk; h rFkk jktuhfrd yMkbZ ds nh js
 pj.k ds fy, mlugaus vi uh n<+ bPNk" k fDr dk ifjp; fn; k rFkk mlugaus
 fcfV" k i z'kk l u dks paks h nrs gq dgk fd ; fn l jdkj us vi uk Hkni wkZ
 jo\$ k cln ugha fd; k vkj vi us fu.kZ ij vko"; d ifjorZu djrs gq
 nfy rka ds l kFk U; k; ugha fd; k rks nfy r ml ds fy, l h/kh dk; Bkgh djus
 dks ck/; gksA²

25 tu] 1946 dks n'sk dh vlrfje l jdkj dh ?kksk.kk ds l kFk
 vka"kd vktknh dk l i kr gqy kA d fcu\$ fe"ku ; kst uk ea vNirka dh
 i wkZ; k mi \$kk fd; s tkus ds dkj .k vNirka us vi uh ekaka dks mBkus ds fy,
 txg&txg l R; kxg djuk vkjEHk dj fn; kA vLi"; ka dh ekaka dks ekuus
 ds ctk; l jdkj neu dh uhfr vi ukus yxhA l R; kxfg; ka dks fxj r rjk
 fd; k tkus yxkA l jdkj ds }kjk dMk : i vi ukus ij Hkh vLi"; ka dk

eukcy cuk jgk rFkk ty tkrs le; og iuk le>k&k jnn djks ge
“kkl udrkz tekr cusxa tS sxxu Hknh ukjs yxk jga FkA³

31 ty/kb] 1946 dks MKNE vEcM/dj us ,d i=dkj l Eesyu ea vi us
oDr0; ea dgk& vxst ka us Hkkjr dks Lol=r djus dk fu.kz ys fy; k gA
bl l s Li'V gdfd eqLye yhx dks ikfdLrku vkj fglunw/ka dks fglunw/ku
fey tk; xk] ijUrq6 djkm+nfyрка dks dQn ugha feyxk] mudk D; k gksck\
Hkkoh Hkkjr ds l fio/kku ea mudk D; k LFkku gksck\
vkj muds fgrka dh l gj {kk dS s dh tk; xh\
tc rd ges U; k; iwKz vf/kdkj iklr ugha gks tkrs
rc rd ; g l ak'kz pyrk jgsxkA⁴

24 vxLr] 1946 dks varfje ljdkj ds l nL; ka dh ?kksk.kk dh x; hA
bl ef=e.My ea vLi"; ka ds ifrfuf/k ds : i ea dby ckcw txthou jke
Fks ok; ljk; dh bl ?kksk.kk l s MKNE vEcM/dj o mudh ikVhZ dks ?kksj
fujk"kk gpA MKND vEcM/dj us fcfV" k izkkuell=h dks rkj fd; k fd dlnh;
ljdkj ea vNurka dks de l s de 2 l hv/s feyuh pkfg, A eqLye yhx }kjk
vi us dks/s ds 5 l nL; ka ea l s nfyр tkfr ds Jh tkxlnukFk e.My dks
dkuu ell=h ds : i ea "kkfey dj fy;s tkus ij varfje ljdkj ea vNurka
dks 2 LFkku iklr gks x; A⁵

dfcu/ fe"ku ; kstuk ds vuq kj l fio/kku l fefr dk xBu gpykA
eqLye yhx ds usk ikfdLrku dh ekx ij vMs-gq Fks bl fy, mlglkus

I fjo/kku I Hkk dh I nL; rk xg.k djus I s bludkj dj fn; kA MKNE vEcMdj
fo/kku ifj'kn ea cakky fo/kku I Hkk I sefLye yhx dh I gk; rk I snfyрка
ds ifrfuf/k ds : i eafuokfpr gkdj fo/kku ifj'kn ea vk; s FkA

9 fnl Ecj] 1946 dks MKNE I fPpnkuln fl Ugk dh v/; {krk ea I fjo/kku
I Hkk dk I = ikjEHk gq/kA 11 fnl Ecj] 1946 dks I fjo/kku I Hkk us I oL Eefr
I s MKNE jktbnz id kn dks I fjo/kku I Hkk dk LFkk; h v/; {k pqr fy; kA 13
fnl Ecj] 1946 dks iE ug: us I fjo/kku I Hkk ds mnns'; dks Li'V djrs
gq Hkkjr dks LorU=] iHkq'kl Eiluu x.krU= ds : i ea iklr djuk viuk
y{; crk; kA MKNE t; dj us bl iLrko ij I pko fn; s vks dgk fd tc
rd I fjo/kku I febr ea eflLye yhx o fj; kl rka ds ifrfuf/k I Eefyr ugha
gks tkrs rc rd bl egRoikZ iLrko dks ikfjr djuk mfrpr ugha gkskA
MKNE t; dj ds bl I pko dks dks ds us kvka us vkMs gkFk fy; kA bl
fo'k; ij vflre fu.kz yus I s iWZ I fjo/kku I Hkk ds v/; {k MKNE jktbnz
id kn us MKNE vEcMdj I s bl fo'k; ij vius fopkj idV djus dks dgkA
bl fo'k; ij vius oDr0; ea MKNE vEcMdj us dgk& vkt Hkys gh ge
jktuhfrd] I kekftd vks vkfFkZd nf'V I s VW x; s gka fOj Hkh ifjLFkfr
vks I e; dh vudnyrk ds I kFk gh gekjh , drk dks dksZ ugha rkm+
I dskA Hkys gh vkt eflLye yhx fglntprku ds VpMs djus ds fy, I ak'kZ
dj jgh gks fdUrq , d fnu , d k vo"; vk; sk tc os vutlko djsxa fd

v[k&M Hkkjr gh l cdsfy, fgrdj gA "kkl ukf/kdkj l k& uk rks l jy ckr g&
exj l e>nkjh fn[kkuk dfBu gA l cdka vius l kFk ydj vkxs c<us vk&
vkxs pydj gekjh , drk etcw gks , s k ekxz p&us dh geea {kerk g&
"kfDr vk& cf) eUkk g& bl sge vius 0; ogkj l sfl) djus dk iz Ru dja⁶

dk&dl ds usk vc rd MKNE vEcMdj dks , d vky&pd vk& fullnd
ds : i eagh ns[krs vk; s FkA l fo/kku l febr dh c&D eafn; s x; s Hkk'k.k ds
nk&ku mudh MKNE vEcMdj ds ifr eku; rk ijh rjg l scny xbA bl
Hkk'k.k dk 0; ki d vl j g&k vk& l febr us MKNE vEcMdj dks l fo/kku
l febr dk l ykgdkj p& fy; kA MKNE vEcMdj pkgrs Fks fd nfy
uo; &pd Hkh i<&fy[kdj fo}Uki wkz vkp.j.k dja rFkk tc Hkh vol j feys
rks fl) djus dk iz Ru dja fd og cf) ekuh vk& ; k& ; rk eafdl h Hkh
0; fDr l s jUkhHkj Hkh de ugha gA ml&g&us l fo/kku l Hkk ds l keus viuk
o&kkfud nf'Vdksk i'sk djus dsfy, , d Lej.k&i= r& kj fd; k tks*jkT;
vk& vYil & ; d* uke l s izdkf"kr g&kA bl i= eadgk x; k fd nfyra
dks d&y mu {ks=ka e& ftuea l hVa l jf{kr g& iFkd p&ko dk vf/kdkj
feyuk pkfg, vl; {ks=ka ea os l a & r p&ko ea "kkfey gks&A

ml l e; ns'k dk ?kVukp& cM& rsth l s ?k& jgk Fk&A dk&dl dks
yxusyxk Fkk fd MKNE vEcMdj ds fopkj ka dks udkjuk vc l EHko ugha gA
D; k&fd og Hkkjr h; tuekul dk ifrfuf/kRo dj jga g& vk& muds iz kl ka
l s vLi"; l epk; vc vius vf/kdkj ka ds ifr igys l s vf/kd l rdZ gA

I fo/kku I Hkk dk rhljk vf/kořku gpk rks Lo; a I jnkj iVsy dh
vksj I s 20 vi&y] 1947 dks vLi"; rk iFkk dks I ekr djus dk iLrko
iLrqr fd;k x; kj rFkk bl iLrko dks ikfjr dj ?kksk.kk dh x; h fd fdl h
Hkh : i I s vLi"; rk I ekr dh tkrh gā vksj bl vk/kkj ij fd;s tkus
okyh fdl h Hkh fol æfr vksj vl fo/kk dks n.Muh; vij/k ekuk tk; skA
; |fi ;g MKNE vEcMdj ds fujUrj iz kl ka dk Qy Fkk ijUrq bl iLrko
dks I nu ea I jnkj iVsy us iLrqr fd;k Fkk bl fy, bl dk I eLr Js
dlaxl vksj xkakh th dks fn; k x; k FkA tcf d bfrgkl I k{kh gāfd dlaxl
vksj xkakh th I nō bl ds fojkskh jga Fks vksj vLi"; rk mUenyu vkUnksyu ea
[kyuk; d dh Hkfedk fuHkrs jga FkA I ekpkj i=ka us Hkh MKNE vEcMdj ds
ifr mnkl hurk cjr hA fdUrq bl ij mUgkaus dkbZ vQI kl ugha fd;k cfYd
og id Uu Fks D; kfd ftu vLi"; ds fgrka ds fy, og vkthou I āk'kZ djrs
vk;s Fks vksj bl fo/ks d ds ikfjr gkaus ds I kFk gh vLi"; ka ds fy,
I Eekui dZd thou 0; rhr djus dk , d ekxZ iz'kLr gks x; kA⁷

15 tykb] 1947 dks fcfV" k I ā n }kj k Hkjr h; LorU=rk dkuu
ikfjr dj fn; k x; kA iE tokgyky ug: us MKNE vEcMdj I s *fof/k
eU=ky; * Lohdkj djus dk vkxg fd;k vksj I kFk gh ^; kst uk , oa fodkl *
foHkx I kā us dk opu fn; kA ug: th ds bl vkxg I s MKNE vEcMdj dks

vk"p; žtud vu~~h~~fir dk /kDdk l k yxkj rFkk mlugkaus usg: th ds vxg
dks Lohdkj dj fy; kA

15 vxLr] 1947 dks Hkkjr LorU= gvk vks] 29 vxLr] 1947
l űo/kku l Hkk us ik: i l febr dk xBu fd; k ftl ds v/; {k MKNE vEcMdj
dks cuk; k x; kA MKNE vEcMdj ds vfrfjDr ik: i l febr ea N% vU;
l nL; FkA⁸

MKNE vEcMdj dk l űo/kku dh ik: i l febr dk v/; {k cuuk Hkkjrh;
bfrgkl ds fy, ,d vuk~~s~~kh ?kVuk Fkh ftl fgUnw 0; oLFkk ea ,d ,d k
l ekt tks l fn; ka l s frLdkj o voekuuk dk ik= jgk gks ml l ekt ds
0; fDr dks ns'k dh 0; oLFkk dk nkf; Ro l k~~s~~ uk l pep ,d l Eekfur vks]
, űrgkl d dne FkA ijUrq MKNE vEcMdj dk l űo/kku l Hkk ds v/; {k ds
: i ea p~~u~~k tkuk muds ; k muds l ekt ds ifr l Eeku idV djuk ugh~~h~~
cfYd mudk vf}rh; fo}ku gks~~s~~uk FkA

,d vFkZ'kkL=h fof/kork vks] l ektfoKkuh gksus ds ukrs MKNE
vEcMdj bl ckr dks vPNh rjg tkurs Fks fd l űo/kku ek= ,d dkuwh
nLrkost ugha gks~~r~~k cfYd ,d l ektfd vks] vkfFkd nLrkost gks~~r~~k g~~s~~ftl s
dj~~k~~m/s 0; fDr; ka dh egRodk~~s~~kk, ; fcuk ek~~s~~s "kkfey gks~~r~~h g~~s~~ yk~~s~~dr~~s~~ ds
l eFkd ds : i ea MKNE vEcMdj us Hkkjrh; x.krU= ds fy, ,d l d nh;
0; oLFkk dk l űo/kku cukus ij tkj fn; kA mlugkaus dgk fd tks l űo/kku ge

cukus tk jga g& og I Ei wkZ n's'kokfl ; ka ds fgrka dh j {kkFkZ gksuk p'kfg, ftl s
I Hkh n's'kokl h Lohdkj dja vksj tks ih<h nj ih<h pyr k jga rFkk n's'k dks
, drk ds I #= ea cka'ks j [ka

I fio/kku dk ik: i cukus dh ftEenkjh MKNE vEcMdj ij FkhA Hkkjr
t's s n's'k dk I fio/kku] tgka fofok Hkk'kk; h rFkk vud /kek dks ekuus okys
y'ks jgrs gks mudh vi {kkvkj vf/kdkjka dh j {kk djus dk nkf; Ro mu ij
Fkk rFkk n'jh vksj mudk viuk Iekt tks lfn; ka l s cfg'dr vksj
frjLdkj dk thou&; ki u dj jgk FkkA v'ktn Hkkjr ds I fio/kku ea muds
fy, Hkh , d h 0; oLFkk djuh Fkh ftl s og I ekurk dk thou ; ki u dj
I da

MKNE vEcMdj us fujUrj v'kd ifjJe djds I fio/kku ds ik: i dks
r's kj fd; k rFkk Qjoj] 1948 ea I fio/kku I Hkk ds v/; {k MKNE jkt'bnz i d kn
dks I ka fn; ka I fio/kku fuekZk ea fujUrj ifjJejr jgus l s mudk LokLF;
fujUrj fxj jgk FkkA bl ds fy, mlga f'p'dRI ky; dh "kj.k yuh i Mh ogk;
budh Hkk/ "kkjnk dchj l s gpZ mudk ifjp; /khj&/khj s ?kfu'Brk ea cny
x; ka vr%15 vi dy] 1948 dks og n'kuka fookg ds cu/ku ea cak x; A⁹

Hkkjrh; I fio/kku dk ik: i r's kj gks p'rk FkkA 4 uoEcj] 1948 dks
I fio/kku dk ik: i fopkjFkZ j [kk x; ka bl ea 315 vu'BNn rFkk 8

vuđ fip; k FkhA I fo/kku ij fopkj foe"lz ds nkjku mlgkaus I fo/kku dh
fo"kskrkvka dk mYys[k fd; k&

- 1- ik: i I fefr us I ko~~kk~~ turkf=d tul ðkk dks bl jkT; dh
I dYiuk ekU; fd;k gA I fo/kku QMjy Lo: i dk gksckj ijUrq
^QMj'sku* "kCn dk iz kx u djrs gq ^; fu; u* "kCn dk iz kx
fd; kA
- 2- turkfU=d eY; ka ij vk/kkfjr I jdkj dks nks e[; dl kSV; ka ij
[kjk mrjuk pkfg, A ¼½ I jdkj fLFkj gks ½½ og ftEenkj gkA
- 3- I fo/kku nks izdkj dk gksckA ¼½ I ½ I ¾kj kT; A
- 4- I fo/kku ds vuđ kj nks izdkj ds jkT; cuks ijUrq ukxfjdrk , d gh
izdkj dh gksckA
- 5- fdl h Hkh jkT; dks viuk LorU= I fo/kku cukus dk vf/kdkj ugha
gksckA bl dkj .k dkbZ Hkh jkT; viuk LorU= vflrRo ?kfs'kr ugha
dj I drkA
- 6- I Ei wkZ Hkkjr ea , d gh U; k; eMy gksckA ns'khkj ea , d gh izdkj ds
eksyd vf/kdkj gksckA egRoi wkZ Lfkkuka ij dlnh; I ok cuh jgshA
- 7- I fo/kku ds vuđ~~ly~~ iz'kkl dh; i) fr gksckA

8- Hkkjrh; Hkñe turU= fojks/kh jgh gA bl dkj.k turkfU=d
ekufI drk fodfI r djuh gkschA

9- ^xte LojkT; * ds dkj.k Hkkjr dk uk" k gqk gA ngkr vKku]
vU/kJ) k ds dñnz jga gA bl dkj.k ^xte&jkT; * dks bdkbz u
ekudj 0; fDr dks bdkbz ekuk tk, A

10- I ño/kku ea mYys[kr eksyd vf/kdkj vfu; f=r ugha gA eksyd
vf/kdkj ka ds I kFk ekxñ"kd rRoka dh ; kst uk Hkh dh xbZ gA

11- I ðkk fdl ds gkFk ea gkñ bl dk fu.kz bl nsk dk ernkrk ysk bl h
ea Hkkjrh; I ño/kku dh dl ksh gA

12- dñnz I jdkj vf/kd "kfDr I EiUu gkschA

bl nsk ds vYi I ð; d vkñ cgq ð; d nksuka xyr ekxñ dk vud j.k dj
jga gA vYi I ð; dka ds vflrRo dks udkjuk cgq ð; dka dh Hkny gñ vkñ
vYi I ð; d ge'kk vYi I ð; d jga ; g Hkh xyr gA vYi I ð; d ; gka , d
foLQks/d "kfDr ds : i ea gA mudh Hkkoukvka ds I kFk vxj foLQks/ gqk
rksnsk dh I jpuk gh /oLr gks tk, xhA¹⁰

Hkkjrh; I ño/kku ea I ð kj ds I ño/kkuka ds uohure xqk I ek, gq gñ
ftuea jk'Vh; rk] dñndj.k] I qñ+ dk; ð kfydk] /keñuji {krk vkñ
dY; k.kdkjh I jdkj ds rRo I ekfo'V gA MkñE vEcMdj us vi us Hkk'k.k ea
dgg& dkbZ Hkh I ño/kku I Ei wkZ ugha gA I ño/kku I Hkk us tS k i k: i cuk; k

gð n'sk ea "kq vkr djus ds fy, mi ; þr gð ejs fopkj ea ; g dke pykus
yk; d gð ; þ vks "kkrur nksuka voljka ea ; g n'sk dks , d l kfk j [kus ds
fy, l q' + gð t gk ; g d n fo'k; ka ea n' + gð ogh bl ea vko"; drkuð kj
ykp Hkh gð okLro ea ; fn eð ; g dgw fd l ðo/kku l s ifjLFkfr; k; fcxMþ
rks ; g dkj .k ugha gksk fd gekjk l ðo/kku cjk gð cfYd gea ; g dguk
i Mæck fd bl dks pykus okys nqV gð¹¹

l ðo/kku ik: i ij ppkz ds nkjku vNurka ds fy, fn; s x; s fo"ksk
vf/kdkjka ij ge'skk ; g iz'u fd; k tkrk gðfd vNurka dh fof" k'V ekakka dks
Hkkjrh; l ðo/kku ea D; ks LFkku fn; k tk; ð l d kj ea dkbz , d k n'sk ugha
tgka "kkl u fo/kku cukus okys , d sekeyks dk fui Vkj k l ðo/kku ea djus ds
fy, ck/; gð ; g egRo iwz iz'u gð rFkk ; g oðkkfud egRo dh ckr gð
Hkkjrh; l ekt bl s oðkkfud egRo inku djrk gð bl dh ftEenkj fgUnþka
dh o.kð; oLFkk vks tkr i Fkk gð o.kð; oLFkk dh j {kk ds fy, /kkfeð vks
l kekftd i Fkk, i þfyr gðz mudk i Hkko l ekt dh vkfFkð ifjLFkfr; ka
ij i Mka ftlls turk dh l kekftd fo'kerk pjel hek ij igp x; hA
okLro eafdl h Hkh n'sk dk l ðo/kku cukrs l e; ; g vko"; drk gkrh gðfd
ml n'sk ds l kekftd <kps dks /; ku ea j [kk tk, A D; kð l kekftd
"krDr; k; dðy l kekftd {ks= ea gh viuk dk; Z ugha djrs oju~ og vkxs
pydj jktuhfrd {ks= ea Hkh viuk vf/kdkj tekus yxrh gð ; gh fLFkfr

vksj nřVoldsk vNirka dk gđ přid fglnw I ekt dk I kekřtd <kpk fHkUu gđ
 bl fy, bl dk jktuhřd <kpk Hkh I oFkk fHkUu gksuk pkfg, A fglnw I ekt
 us I fn; ka I s vNir I ekt dks vius I s vyx I e> j [kk gđ og fHkUu tkřr
 gh ugha cfYd I kekřtd fu; eka I s vNirka dks I cl s ifrr oxZ ekurk gđ
 , đ s ykřka ij vkt vNir oxZ vius HkkX; dk QS yk ugha Mkyrk rks ml s
 nkřh dš s dgk tk I drk gđ vNir oxZ vius fgrka dks , đ s gkFka ea ugha
 I kđ I drk tks I nk I s ml dk fojkskh jgk gkđ , đ s ykřka dh j {kk dk dđy
 ; gh , d I kku gđfd vNir fglnw cgęř vR; kpkj dsfo:) viuh j {kk dh
 ekax djđ D; k vNirka dh ; g ekax xyr dgh tk I drh gđ bl ij MKNE
 vEcMđj us dgk& vc tks 0; oLFkk cuk; h tk; } ml ea bl dh fj; k; r gks
 ft I I s nřyr] “kks’kr vksj iđřr ekuork I e&I kekřtd voLFkk ij vk
 I ds ml s ukxfjdrk ds iwZ vf/kdkj ikr gks I ds rFkk ml ds I kekřtd
 “kksk.k vksj iru dh voLFkk dh břřh gks tk; đ 20 uoEcj] 1948 dks
 I řio/kku dk vLi”; rk fuokjd vuřNn ikřr gks x; kA¹²

14 uoEcj] 1949 dks I řio/kku ik: i ds 11 os vf/kořku dk vřure
 okpu ikjEHk gęřkA MKNE vEcMđj us I řio/kku I feřr ds I nL; ka I s dgk fd
 I řio/kku I feřr dh bPNk ds vuđ kj I řio/kku eUřij fd; k tk; đ , đ k ugha
 Fkk fd I řio/kku I Hkk ds I Hkh I nL; ka dks I řio/kku i I Un vk; k dñ I nL; ka
 us bl ea nksk Hkh fudkyđ

25 uoEcj] 1949 dks vi us Hkk'k.k ea cksyrs gq MKNE vEcM/dj us
 dgg& eð fo/kku&ijf'kn ea døy vNir oxZ ds fgrka dh j{kk djus ds fy,
 vk; kj bl l s vf/kd eþs dkbZ vkdk&kk ugha FkhA ijUrq ; gka vkus ij eþs
 bruh cMh ftEenkjh l kã h tk, xh] bl dh eþs dYiuk rd ugha FkhA fo/kku
 ifj'kn us eþs ik: i l fefr ea fu; Ør fd; k rc rks eþs vk"p; Z gqk ijUrq
 tc ik: i l fefr us eþs viuk v/; {k pçk rks eþs vk"p; Z dk /kDdk&l k
 yxkA fo/kku ifj'kn vkj ik: i l fefr us eþ ij bruk fo"okl djds
 eþ l s ; g dke djok fy; k vkj n'sk dh l ok djus dk vol j eþs fn; k
 bl dsfy, eð mudsifr drKrk idV djrk gA¹³

l fo/kku ds xqk fo"ksk ds ckjs ea cksyrs gq MKNE vEcM/dj us dgg
 fd& ; g l fo/kku vPNk gð ; k çjk ; g çkr l fo/kku ds vey djus okyks
 ij fuHkj gð Hkkjr dks bl l s i wZ Hkh viuh vktknh xokuh i Mh og Hkh vius
 gh ykxka ds n'sknkj ds dkj.k D; k bfrgkl dh i çjkoFok gksch\ fgUnw ykxka
 ds tkfr Hkn vkj i Fkhkn tS s ij kus n'çeuka ea , d n' js ds f[kykQ u,
 ny dk mnxe gks jgk gA mlgkaus Hkkjr; turk dh vkj b"kkjk fd; k fd
 vxj mlgkaus vius ny dk er jk'Vfgr dh vi{kk J s B ekuk rks Hkkjr dh
 LorU=rk fQj l s [krjs ea i M+ tk; sxh vkj "kk; n og LFkk; h : i l su'V Hkh
 gks tk; A os fo"okl i wZ vkâku djrs gq cksys ges viuh vktknh dh
 l j{kk dsfy, vius [kku dh vflre çn Hkh U; kNkoj djuh pkfg, A¹⁴

MKIE vEcMdj us dgk iztkrU= dh j{kk ds fy, døy I ØSkkfud
ekxZ viuk dj gh ykxka ds I kekftd vksj vkfFKZd iz'u gy djus pkfg, A
vl g; kxj] dkuuu Hkax vksj I R; kxg tS seKZ nS'k dks vjktDrk dh vksj ys
tkus okys gA LorU=rk ds fy, nI jk [krjk foHkfir intk gA bl nS'k dh
jktuhfr eaftruh HkfDr vksj foHkfir&intk gS mruh vU; fdI h Hkh nS'k ea
ugha gA /keZ ea HkfDrekxZ vkRek dh eqDr dk ekxZ gks ijUrQ jktuhfr ea
HkfDr rFkk foHkfir&intk v/kksxfr dk vksj var ea vf/kuk; dra=okn dk ekxZ
gA Hkkjrh; ykdra= dh j{kk ds fy, Hkkjrh; ka dks rhl jh ckr ;g djuh
pkfg, dh og jktuhfrd ykdrU= I s I UrqV u jgA mudks jktuhfrd
ykdrU= dk I kekftd o vkfFKZd ykdrU= ea : i kUrj.k djuk pkfg, A
vxj jktuhfrd ykdrU= I kekftd ykdrU= ij vf/kf'Br ugha fd; k x; kj
rks og fVd ugha I drk D; kAd I kekftd ykdrU= LorU=rk] I erk vksj
cu/kqo dks thou ds rRoka ds : i ea igpkurk gA LorU=rk] I erk vksj
cu/kqo ,d v[k.M vksj vHkax f=efirZ gA vxj I kekftd I erk u gksxh rks
LorU=rk dk vFkZ eq h Hkj ykxka dk vke turk ij "kkl u djuk gksxA
vxj I erk LorU=rkfoghu gksxh rks og thou dh Lo; a i j s k k u'V d j s x h A
vxj cu/kqo u gksxk rks LorU=rk vksj I erk dh of) I gtrk I s ugha
gksxA Hkkjrh; turk dks ,d ckr Lohdkj djuh pkfg, fd Hkkjrh; I ekt
ea nks fo'kerk; s gA I kekftd I erk vksj vkfFKZd I erk vr% ykdrU= dh
j{kk ds fy, ges tYn gh bu fo'kerkvka dks I ekr djuk pkfg, A vi us

Hkk'k.k ds l eki u fclnw ij igpus l s i wZ mlgkaus vi us Hkk'k.k ea n'sk dks
 [krjs dh l puk nrs gq dgk fd& 26 tuojh] 1950 ds fnu jktufrd
 thou ea l erk vk tk; xhA yfdu l kekftd vks vkfFKZd thou ea
 vl ekurk cuh jgsxA vxj geus ; g vl xfr tYnh gh ny ugha dh] rks
 ftlgafo'kerk dh vkx yxh gpZ g] os yks l fio/kku l febr }kjk cM+i fJJe
 l s [kMk fd; k x; k ; g jktufrd Hkou u'V fd; sfcuk ugha jgsxA¹⁵

26 uoEcj] 1949 dks l fio/kku l febr us l fio/kku dks Lohdkj dj
 fy; k vks] 26 tuojh] 1950 dks Hkkjrh; l fio/kku i wkZ : i l s ykxw gks x; kA
 l fio/kku ds ied[k fuekZrk MKNE vEcMdj vk/kfuud euq ds : i ea dhfrLrj
 ij vk: <+gqA mudh bl l Qyrk dks vi R; kf"kr vks] fujk/kkj ugha dgk
 tk l drk D; kfd mudh ØkfuRdkjh fopkj/kkjk dh >yd Hkkjrh; l fio/kku
 ea Li 'V : i ea n's[kus dks feyrh gA

l fio/kku o mi s{kr oxZ

Hkkjrh; l fio/kku ds fuekZrk ds : i ea MKNE vEcMdj us , d k egku
 dk; Z fd; kA ftl ds fy, Hkkjrh dh turk ds an; ka ea muds i fr i e vks]
 vknj l Eeku dh Hkkouk l n'w cuh jgsxA Hkkjrh; l fio/kku ds l e{k
 vLi"; rk] vl ekurk] : f<okfnrk] l kerokn] l ketT; okn] tehnikjh i Fkk o
 vU/kfo"okl dks frjLdr gkuk i MKA l Hkh /kel' ds ykska dks Hkkjrh;
 l fio/kku ea vkReixfr ds vol j i kr gqA ijUrq n'sk dh yxHkx , d

pkfkkbz tua [;k vud fipr tkfr vud fipr tutkfr dh rksbl I fio/kku us
dk; k gh iyV nhA I fio/kku }kjk /kfezd] I kekftd] vkfFkd o jktuhfrd
ekU; rkvka us muea , d , d s mRl kg dh ifirZ dh ftl dk vHkko vLi"; ka ds
thou ea lfn; ka l s pyk vk jgk FkA I fio/kku ua bl fo"kkY tul eng dks
I gj{kk ds iko/kku gh ugha fn; s cfYd budh I kekftd] vkfFkd ixfr ds
ekxZ Hkh iz'kLr fd; A ekuork ds bfrgkl ea bu vLi"; ka dh ixfr dk u; k
v/; k; tkMk rFkk Hkkj rh; I ekt ea Økflrdkjh ifjorZka dk I w=i kr gq/kA

MKE vEcMdj ifjorZ ds fy, Hkkjr ds xkoka ea i; kZr I qkkj dh
bPNk j [krs FkA bl fy, xkø o "kgj ds Åp uhp] vehj&xjhc] vf/kdkjh
v/khuLFk] f"kf{kr o vf"kf{kr I Hkh dks , d bdkbz ekudj jk'Vh; , drk dks
i qV djus ds fy, I fio/kku us l erk ds vf/kdkj ij cy fn; k gÅ rFkk
ykdra= dks i qV djus ds fy, ukxfjdka dks ekSyd vf/kdkj inku fd,
x; s gÅ rFkk I Hkh o; Ld L=h iq 'kka dks viuh I jdkj vls tui frfuf/k
ppus ds fy, erkf/kdkj inku fd; k x; k gÅ I kekftd dY; k.k dks
nf'Vxr j [kdj uhfr funs'kd fl) kar ka ea dgk x; k gÅ fd I fio/kku dk y{;
Hkkjr ea ykdfgrdkjh jkT; dh LFkki uk gÅ bl fy, I fio/kku ds }kjk csxkj
dh i Fkk] ftl dk ipyu xkoka ea dN vf/kd gh Fkk] I eklr dj nh xba¹⁶

nfyrka o vkfnokfl ; ka dks u doY I fio/kku ea vud fipr tkfr o
vud fipr tutkfr dgdj i pljk x; k cfYd budka 0; oLFkfi dk o

ukfj; ka vkfn ea budh I j{kk o I ef) ds fy, I jf{kr LFku inku fd,
x, rFkk buds vfrfjDr I Hkh vYi I ; dka o vfodfl r I ektka dks ; g
Lora-rk nh xbZ fd og viuh Hkk'kk o I aNfr dh I j{kk ds fy; s
f"kk&I LFkk, j dk; e dj I dA

fglnw dM+fo/ks d

MkNE vEcMdj us vkthou I kekftd mlufr ds iz'u ij gh fopkj
fd; k FkA ijUrq mlga dDy nfyрка ds usk ds : i ea gh Lohdkj fd; k
tkrk gā tks dDy nfyрка ds fgrka dh gh ckr djrs gā ijUrq okLrfodr
bl s dgh vyx FkA mlgkaus I e; & I e; ij viuh n'khkfr dk Hkh
i fjp; fn; kA mlgkaus n'k o I ekt ds fy, , d s dk; Z fd; s tks iz'kuI uh; o
I jkguh; FkA

MkNE vEcMdj dk Hkkjrh; ukfj; ka ds ifr mnkj n'Volks k Fkk mudk
elr0; Fkk fd I elr ukjh oxZ dk I qkkj gh I ekt dk I qkkj gā mlgkaus
fglnw ukfj; ka ds dY; k.k ds fy, Hkj I d iz' Ru fd; A vLi"; ka ds i"pkr-
og fglnw ukjh dks gh I okZ/kd mi s{kr o viekfur rFkk i rkfMf oxZ ekurs
FkA ftI izdkj vLi"; ka ds fy, dUk0; ka dh deh ugha Fkh vksj vf/kdkj ka dk
ukeka fu"kku ugha FkA ml h izdkj fglnw ukfj; ka dk thou Hkh nkf; Roka ds
cks rys I ekr gks tkrk Fkj ij nkf; Roka dh i firZ ugha gks i krh FkA

bl fy, og fglnw dkm+ fo/ks d ds vk/kkj ij fglnw ukfj; ka ij l fn; ka l s
pysvk jgs iq 'kka ds , dkf/kdkj dks l ektr djuk pkgrs FkA

MkNE vEcMdj us fglnw ukfj; ka dh n"kk l qkkjus dk chMk mBk; k
ftudh n"kk "kqka l s Hkh fuEu FkhA ofnd ; q ea ukfj; ka dh fLFkr cgrj
gksus dh jk; l a Hkkjrh; fo}ku dnkpr vl ger ugha gS fdUrq tc MkNE
vEcMdj ukfj; ka dh v/kksfr ds fy, euq dks ftEenkj Bgjkrs gS rks
ij krui fkh l ukruh mu ij dji r gksrs gA MkNE vEcMdj useuq0; oLFk ds
ukjh fojksk dks fuEu fcUnq/ka ea mtkxj fd; k&

- 1- euq ds vuq kj ukjh dks cpi u ea fir k ds ; ksu ea ifr d; ifr dh
eR; q ds ckn cs/ka ds v/khu jguk pkfg, A
- 2- , d foØ; dh xbz i Ruh ft l sR; kx fn; k x; k dHkh Hkh fd l h dh oSk
i Ruh cuus dk vf/kdkj ugha j [krhA
- 3- l Ei fUk ds ekeys ea L=h dks , d nkl dk nt kz fn; k x; k FkA

fglnw l lNfr us ukjh dks viuh vzk&nkl rk ea tdm+fn; k x; kA
ml ds l exz dk; &dyki iq 'k ds vkKkuq kj gksrs jgA bl h l nHkz ea iE
pandk i l kn ftKkl q dk er cMk ekfed gA ml gksus fy [kk gS fd& l l kj
ds i k; % l Hkh ns'kka ea iq 'kka us fL=; ka dks viuh l ok vkj Hkks&foykl dh
oLrq cuk; k ml dka Hkktu cukus vkj cPps i Sk djus dh e"khu cukdj
ml ds l eLr ekuoh; vf/kdkj ka l soapr dj fn; kA¹⁷

fglunw dkuwka ea l ákksku djus ds fy, fcfV" k l jdkj us l u~1941 ea jko des/h fu; Þr dhA fglunw dkm+ fo/ks d ea vka"kd l ákksku ds ckn MKNE vEcMdj us vDVncj] 1948 ea ; g fo/ks d ykdI Hkk ea is'k fd; kA bl e&mÚkj kf/kdkj] Hkj .k&i ksk. k] fookg] rykd] xknysuk] ukckfyxiu vksj vfhkHkkoDrk ds dkuw ij fglunþo dh , drk rFkk izfr "khyrk dh nf'V l s fopkj fd; k x; k FkkA 24 Qjoj] 1949 dks ; g fo/ks d fopkj ds fy, j [kk vksj ml dk Li 'Vhdj .k djrs gq MKNE vEcMdj us dgk& ; fn vki fglunw iz kkyh] fglunw l LÑfr vksj fglunw l ekt dh j {kk djuk pkgrs gð rks ml ea tks foÑfr; k; vk x; h ga mudka l qkkjus ea rfud Hkh fgpfdpkgV u djA fglunw dkm+ fo/ks d fglunw iz kkyh ds doy vaks dk l qkkj pkgrk gð tks foÑr gks x; s gð bl l svf/kd dñ ugha¹⁸

iLrkfor fglunw dkm+ fo/ks d ij fglunw l ekt ea 0; ki d o rhoz ifrfØ; k gpA turk o uskvka ea ip.M fookn rFkk fojksk mRiUu gks x; kA ykdI Hkk ds vf/kdkak l nL; ftuea MKNE jktñz iz kn] l jnkj iVsy vkfn bl fo/ks d ds fo:) Fks vksj ykdI Hkk ds ckgj l ukru oxZ , d fodjky : i ys jgk FkkA os MKNE vEcMdj dks /keZ'kkL=ka ea gLr{ki djus okyk /kehksgh eku jga FkA

MKNE jktñz iz kn us fglunw dkm+ fo/ks d ds fojksk ea i Æ usg: dks , d i = fy [kk fd& bl fo/ks d l s ; fn dkQh ykHk gð fQj Hkh ejk , s k

fopkj gāfd bl fo/ks d ds njxkeh i fj.kkēka ds ckjs ea ykxka dk erHkn gā
vkš fof/keMy ds : i ea dke dj jgh I fo/kku I Hkk dks bl fo/ks d dks
i kl ugha djuk p kfg, A vki fdl h Hkh i fjfLFkfr ea bl fo/ks d dk I eFkZu
u djA ijUrqiE ug: us MKNE vEcMdj ds ifr I dkjkRed još k vi ukrs
gq mudk I eFkZu fd; kA i fjfLFkfr; ka ds foijhr gkrs gq Hkh 15 tuojuh
1951 dks MKNE vEcMdj us fo/ks d dks I nu ea iZrq fd; kA fo/ks d ij
ckysrs gq Bkdj Hkxzb us bl fo/ks d dks i atkc ea ykxw u djus dh ckr
dghA bl ij MKNE vEcMdj us dgk& fgUnw dh i fjHkk'kk ea fl D[k] ckš
tš vkfn /keZ "kkfey gā vr% fgUnw I figrk I Hkh ij ykxw gkxhA fo/ks d ij
rhu fnu rd cgl gkus ds mijUr fo/ks d dks fl rEcj ea gkus okys vxys
I = rd dsfy, LFkfr dj fn; kA¹⁹

fl rEcj] 1951 ea ykdI Hkk dk vflre vf/ko'sku Fkka MKNE vEcMdj
us vugkšk fd; k fd fl rEcj ds iFke I lrkg ea I l nh; dkaxI cBd ea bl
fo/ks d dks ijk fd; k tk; A ykdI Hkk ds cgd ē; I nL; bl fo/ks d ds
fo:) FkA og pkgrs Fks fd u; h ykdI Hkk pūdj vkus rd ; g fo/ks d
fopkj&foe"lZ dsfy, u fy; k tk; A ijUrqvUr ea I gefr cuh fd fo/ks d
dk og Hkx ftI ea fookg&rykd ds ckjs ea i ko/kku gā 17 fl rEcj] 1951
dks fopkj&foe"lZ dsfy, fy; k tk, s "kšk Hkx ij fopkj I e; miyC/k gkus
ij dj fy; k tk; skA

17 fl rEcj] 1951 dks fo/ks d ds fookg&rykd Hkx ij fefJr i frfØ; k gpA dVVji fFk; ka ds I Eeq[k rFkdfFkr /kefujis{k izkkueU=h iE ug: us Hkh ?kq/us Vsd fn; s vksj mlgkaus I e>ks koknh nf'Vdksk vi ukrsgg fookg&rykd I s I EcfU/kr fo/ks d dks ,d vyx fo/ks d cukus ds fy, MKNE vEcMdj I s vujksk fd; kj ftI dh LohÑfr MKNE vEcMdj us I nu ea 19 fl rEcj] 1951 dks ns nhA²⁰

20 fl rEcj] 1951 dks MKNE vEcMdj us I Hkh vki fUk; ka ds I Ursktud mUkj Hkh fn; s ijUrqdN I nL; ka ds valk /kkfeZd fojksk ds ncko ea ug: th Hkh vfu"p; dh fLFkr ea vk x; s vksj mlgkaus MKNE vEcMdj I s bl fo/ks d dks ckn ea fLFkr vudny gkus ij iLrqr djus dk vxrg fd; kA fo/ks d ds ikfjr u gkus I s MKNE vEcMdj dh ifr'Bk dks ,d /kDdk yxkA vUr ea yEch pplz/ka ds ckn 25 fl rEcj] 1951 dks fo/ks d ds pkFks vuPNn dks ikfjr fd; k x; k vksj fo/ks d ds fookg&rykd I s I EcfU/kr Hkx dks vLohÑr dj fn; k x; kA MKNE vEcMdj ds fujk" k eu dh 0; k[; k bu "kCnka ea QW i Mh& pkFks vuPNn I Eer gkus ij fo/ks d dh fueZ gr; k dj nh x; h vksj ml s funZ rk ds I kFk nQuk fn; k x; kj ml I e; dks Hkh ugha jks kj fdI h u Hkh ml ij "kksd 0; Dr ugha fd; kA I Ei wkZ fo/ks d ds ikfjr u gkus ds dkj .k mlgkaus 27 fl rEcj] 1951 dks ug: efl=e.My ea vi us fof/k ea=ky; in I s R; kx i= ns fn; kA²¹

fglnw dkm+ fo/ks d ds l ECU/k ea Lo; a MKNE vEcMdj us dgk Fkk&
fglnw dkm+ fo/ks d bl ns'k dh fo/kku l Hkk }kjk gkFk ea fy; k x; k l cl s
egRo iwZ l ekt l qkkj FkA dkbZ Hkh dkunuu tks bl ns'k ea ikl gqk vFkok
tks l EHkor% ikl gksxk] egRo dh nf'V l s fglnw dkm+ fo/ks d dh ryuk ea
dgha ugha Bgjr k ox&ox] fy&fy ds chp vl ekurk dh mi\$kk djds
tks fglnw l ekt dk eyk/kkj gñ vkfFkd l eL; kvka ds l ECU/k ea dkunuu
cuk; k tkuk] gekja l fo/kku dk mi gkl vk\$ xkj ds <g ij egy cukus
ds l eku gñ

MKNE vEcMdj us fglnw dkm+ fo/ks d dks vNurka ds vf/kdkj ka l s Hkh
vf/kd egRo fn; ka vU; efl=; ka l s erHkn gkus ij Hkh fo/ks d dh [kkfrj
ef=e.My ea cus jga vk\$ fo/ks d ds ikl u gkus ij mlugkus ef=e.My l s
blrhQk ns fn; ka MKNE vEcMdj dk ; g l kgl h dne vNur ukfj; ka ds fy,
ughñ fdl h , d tkfr dh ukfj; ka ds fy, ughñ cfYd l Ei wkZ fglnw ukfj; ka ds
fy, FkA vkt Hkkj rh; fglnw ukfj; ka dks tks vf/kdkj iklr gñ ; fn vkt
thou ds iR; d {ks= ea ukjh ekuoh; vf/kdkj ka dk ykHk ys jgh gñ rks ; g
l c mluga MKNE vEcMdj dh gh nsu gñ ukjh efr dk tks egy vkt [kMk
fn [kkbz ns jgk gñ vk\$ Hkfo'; ea tks Hkh egy cus mudh uho dh bñ/ MKNE
vEcMdj ds }kjk yxk; h xbA ; g dgus dh vko"; drk ugha fd bl

efDregy ij vNur ukfj; ka dh vi\$kk nu jh tkfr dh ukfj; ka dk T; knk
vf/kdkj gA²²

; g ; FkkFkZ I R; gA fd fookg] rykd] I Ei fUk vkfn ds vf/kdkj dk
mi; kx vfHtkroxtz efgyk/vka us gh vf/kd fd; k gA fdUrq os MKE
vEcMdj ds ifr tjk Hkh NrK gA, d k nf'Vxkpj ugha gkr-ka I gUnz eksju
ds "kCnka e& fgUnw dkm+ fo/ks d dks dkunw cuokus ea MKE vEcMdj us
viuh ijh "kfDr yxk; hj vl Qy gksus ij mlgkua ef=e. My I s R; kxi = Hkh
ns fn; ka fdUrq L=h I aBuka us mudh bl cfu; knh Hkiedk dk Lej.k rd
ughafd; kA²³

Hkk'kk; h jkT;

14 vDVw]j] 1948 dks dUnh; I jdkj }kjk LFkfr Hkk'kk; h vk; kx
I febr ea Hkk'kk; h i kUr jpuk ds fo'k; ea cksyrs gq MKE vEcMdj us dgk
fd& iztkru= ds fy, Hkk'kk; h i kUr dh jpuk vko"; d gA yfdu i kUrh;
Hkk'kk jk'Va Hkk'kk u cuk; h tk; A mudh ekU; rk Fkh fd i R; d ins'k dh Hkk'kk
dks jkT Hkk'kk dk vf/kdkj nus dk vFkZ gA i Fkdrkokn dks Hkh c<kok nus] tks
I aNfr vk] I H; rk dsfy, ?kkrd gA²⁴

bl ds vfrfjDr mlgkaus ; g I eL; k mBkbZ fd ; fn ,d Hkk'kk dks
cksyus okys ,d jkT; ea jgsa rks ifj.kke cgr Hka dj gks I drs gA D; kfid
tks Hkkouk ,d jkT; ea ,d Hkk'kk cksyus I s gks h gA bl I s , drk u'V gks h

gð vksj vyxko dh Hkkouk c<rh gA mlugkaus dgk& ejk l qko gð fd Hkk'kk
ds vk/kkj ij i qz&Bu dh ekak dks Lohdkj dj ysus ij Hkh , d h l Ø&kkfud
0; oLFkk gks fd dlnz ljdkj dh tks jktHkk'kk gks ogh Hkk'kk l Hkh i kUrka dh
jktHkk'kk ekuh tk; A MkE vEcMdj us l qko fn; k fd jkT; ka ds xBu ds
ckn fgluh dks l Hkh xfBr jkT; ka dh Hkk'kk ds : i ea viuk; k tk; A ; fn
, d k ugha fd; k rks jk'V^a dh , drk Hkk'kk; h jkT; ka ds dkj . k tYnh gh [krjs
ea i M+ tk; schA tks 0; fDr bl l qko dks jkT; ka ds Hkk'kk; h i qz&Bu dh
; kstuk ds vfHkuu vak ds : i ea Lohdkj ugha djs&kj og Hkkjrh; dgykus
dk vf/kdkjh ugha gA i knf'kd Hkk'kkvka dks jktHkk'kk ds : i ea Lohdkj
djuk l a q r Hkkjr ds fopkj ij eks dh ?kUVh ctkuk gA²⁵

2 fl rEcj] 1953 dks tc Hkk'kk; h vk/kkj ij vku/kz ins'k jkT; dk
fo/ks d jkT; l Hkk ea yk; k x; kj rks mlugkaus ml dk fojksk fd; k vksj dgk
fd& eqs; g Lohdkj ugha fd Hkk'kk; h jkT; i qz&Bu dh otg l sfgUnqrku
ds VqM& gka Hkk'kk; h vku/kz jkT; fuelzk ds fy, i ks/vh Jhjeky dks vi us
i k. kka dh vkgfr nsuh i MhA ; fn fdl h nu js ns'k ea , d k gqk gks'k rks ogk
dh turk ljdkj dh /kftt; k; mMk ns'hA mlugkaus bl izdkj ds jkT;
i qz&Bu dk fojksk fd; ka bl ds vfrfjDr mlugkaus viuh i qrd 'FkkV+ vkku
fy&ofLVd LV&I * ea Hkk'kk; h jkT; i qz&Bu l Ecu/kh viuk ifjiDo er
0; Dr fd; ka , d Hkk'kk; h jkT; ges'kk i Hkkoh vksj "kfDr' kkyh gksrk gA fdUrq

i knf"kd Hkk'kk nŕjrh Hkk'kk u cuA fgluh jk'V^a Hkk'kk "kq gksus rd vaxst h
Hkk'kk jgA Nks/&Nks/s Hkk'kk; h jkT; ka ea tkfrxr vYi I 4; dka ds fgrka dh
j{kk gks tkrh gA bl izdkj ds jkT; ka I s dlnz I jdkj dks [krjk i snk ugha
gksck] jkT; dkjckj dh nf'V I s I fo/ktud gksA muds blgh fopkjka I s
i rhr gkrk gafd mlghus I nŕ nŕyr I ekt vks vYi I 4; dka ds fgrka dks
i kFkfedrk nhA mudh bu Hkkouk/vka ds i hNs jk'V^a dh , drk I okp FkA²⁶

/keZ i fjoZ

ef=e.My I s R; kxi = ds ckn MKE vEcMdj cEcbZ pys x; A rFkk
ykdl Hkk dk puko yMus ds fy, "kM; VM dklV QMj's'ku dk I ektoknh
i kvh I s xBcdku fd; ka i jUrq tuojh] 1952 ds i Fke puko ea os gj x, A
ekp] 1952 ea os jkT; I Hkk ds I nL; fuokpr gq] rFkk eb] 1954 ea os
ukxi j I s ykdl Hkk ds mi puko ea [kMs-gq] i jUrq ml ea Hkh os gj x, A
mlghus cMs fo{kkk eu I s nnZ izdV djrs gq dgk& Li"; fgluh/vka ds
cgr ds vk/kkj ij xk/kh th vks mudh dka us ejk vks ejs i{k dk
jktuhfrd thou I ekr dj fn; ka jktuhfr ea bl izdkj dh vŕrKrk
n[k mudk an; nfor gks x; k D; kd dgh u dgh mudh bl ijkt; ea
Lo.kz I epk; dk cgr cMk-gkFk FkA yxkrkj ijkt; ka I s og VW jga FkA
eu ea t s s , d fojDr i snk gks jgh FkA fgluhw/keZ us Hkh mlga vkgr fd; k
Fk fdUrqos ml I snj Hkh ugha tkuk pkgrs FkA²⁷

13 vDV[uj] 1935 dks mlgkaus /keZ i fjorZu dh ?kksk.kk djrs gq dgk
Fkk fd& ntkkZ; I seš fglunw I ekt ea vNur i šk gq/k] ; g ejs cl dh ckr
ugha FkhA ijUrq fglunw I ekt ea cus jgus I s blDkj djuk ejs cl dh ckr gš
vkš eš vki ykška dks vk"okl u nrk gq fd eš ejrs I e; fglunw ugha jgpkA
mlgkaus /keZ i fjorZu dh ?kksk.kk ds I Ecu/k ea dgk& geus fglunw I ekt ea
I erk dk ntkZ i klr djus ds cgr iz kl fd; k I R; kxzg Hkh fd; sfdUrq I c
cdkj jgA fglunw I ekt ea I erk ds fy, dkbZ LFkku ughA fglunw /keZ dk
R; kx djus I s gh gekjh i fjLFkfr ea I qkkj I EHko gA /keZ i fjorZu ds fl ok
gekj sm}kj dk dkbZ nW jk ekxZ ughA mlga yxus yxk fd vc og I e; vk
x; k gš fd og ml /keZ dks Lohdkj dj ya tgk; vl ekurk u gks vkš og
ml sxg.k djds I Eeku ds I kFk th I dA²⁸

Hkkjr , d /keZ uj i šk jk'V^a gš tgk; ukxfjdka dks LoPNk I s fdl h Hkh
/keZ dks Lohdkj dj yus dk ekšyd vf/kdkj i klr gA bl I oškkfud
vf/kdkj I s fdl h dks Hkh jkšdk ugha tk I drkA Hkkjr nš'k ea tgk; gj /keZ
ds ykš jgrs gš ml nš'k ds ykška dks vxj dN fiz pht gš rks og gš
/keA ft I s NkM^{us} dh ckr rks nij ml ds fo'k; ea dkbZ xyr ckr I quk rd
i I Un ugha djrA ijUrq , d I kFk yk[kka ykška us fglunw /keZ dk i fjR; kx
D; ka dj fn; kj ; g fopkj ; kx; fo'k; gš D; kšd 0; fDr vius /keZ dk
i fjR; kx rc djrk gš tc fdl h Hkh izdkj I smI ds I Eeku vkš bTtr dh

j{k k ml ds vi us /keZ ea ugha gks i krh ; k ftl /keZ ea og i s{k gqk gA ml h
/keZ ds ykx ml sâs nf'V l sn[kus yxs ; k ?k.kk djus yxA

MkE vEcMdj /keZ ds egRo dks ekurs FkA mlGkaus dgk Hkh Fkk& dN
ykx ekurs gâ fd /keZ vQhe ds l eku gA tks Hkh vPNh ckra ejs ea gâ
vFkok l ekt dks ejh f"kk&nh{k l s tks Hkh ykHk jga gk& og ejs vluj
/kkfeZl Hkkoukvka ds dkj .k gh l Ehko gq gA eâ l Ppk /keZ pkgrk gij yfdu
/keZ ds uke ea fdl h izdkj dk <ksx ugha pkgrkA /keZ dh vk/kkf"kyk dks
thou vksj l ekt ds 0; ogkjka ds fy, og vko"; d ekurs FkA MkE
vEcMdj usLo; ao muds vi us ykxka us tks vi eku o i hMk fglunw l ekt ea
jgdj Hkksch og ml l s Nj/dkj k i kuk pkgrs FkA l oky vLrRo dk ugha Fkkj
cfYd [kks k gqk l Eeku i kus dk FkA tks /keZ mlGa mfpr l Eeku o
frjLdkj jfgr thou u ns l d& , s /keZ ds os tcjnLr vkykd FkA os
dgrs Fk& og /keZ tks vi us gh vuq kf; ; ka ea i kjLi fjd HksHkko mRiUu
djr k gâ i {ki kr i wkZ gâ vksj og /keZ tks vi us dj k&ka vuq kf; ; ka dks d&ka
rFkk vij kf/k; ka l s cnÛkj ekudj vl guh; v; k&; rk, j vkj k&ir djrk gâ
og dkbZ /keZ ugha gA /keZ bl izdkj dh vl; k; i wkZ 0; oLFkk ds fy,
vfHk; ku ugha gA /keZ vksj nkl rk ijLij fojks&Red gA²⁹

MkE vEcMdj pkgrs Fks fd Lo.kZ fglunvka dk /; ku bl vksj tk; a
vksj muds }kjk gh bl dk l ek/kku gA yfdu cgr dks" k"ka ds ckn Hkh

dkbz urhtk u fudy I dk D; kfid buds I kFk jktuhfrd I kft"ka Hkh
"kkfey FkA mlga , d k irhr gkrk Fkk fd xk/kh th Lo.kz fgUnw/ka ds fgrka
dh j{kk djrs gq nfyf oxz dks xejkg dj jga gA og fgUnw /keZ ea
ifjorU djuk pkgrs FkA MkE vEcMdj dk o.kZUe ds ifr eksyd fojksk
FkA og fdl h Hkh dher ij o.kokn vksj ckã.kokn ds I kFk dkbZ I e>kS-k
ugha djuk pkgrs FkA

MkE vEcMdj us fpru euu I s vudko fd; k fd ;fn vHkh bl
I eL; k dk gy u fudkyk x; k rks nfyf oxz dHkh Hkh cjkjch dk gd ugha
ik I dsckA okLro ea MkE vEcMdj ds /keZ dh /kkj.kk vk/; kfred fl) kUrka
dk I eng gA og pkgrs Fks fd ; g /kkj.kk I Hkh ekuo i kf.k; ka ij ykxw gkA
os dgrs Fks & /keZ dks dny fl) kUrka dk fo'k; cuk; k tkuk pkfg, A og
fu; eka dk fo'k; dHkh Hkh ugha gks I drkA /keZ tc fu; eka ds cu/ku ea Ql
tkrk gA rc og /keZ ugha jgrk D; kfid , d k /keZ mUkj nkf; Ro dk tks I Pps
/kkfebl dk; Z dk I kj gA guu djrk gA³⁰

MkE vEcMdj ds vuq kj /keZ I Ei fUk] I keftd Lrj vkfn I Hkh
"kfDr o I Ukk ds I ks gA D; kfid /keZ dh /kkj.kk dk I h/kk I Ecu/k I keftd
uSrdrk I s gA ykxka ds ykSdd dY; k.k I s gA MkE vEcMdj us [kys "kCnka
ea dgk& ;fn fgUnw /keZ cukuk gA rks ml s I keftd I ekurk okyk /keZ
cukuk gksk pkrpZ; fl) kUr dks I ekur djuk gksk NqkNur vksj

tkr&ikr dksnj djuk gkskA tc rd ; g ughafd;k tkrk rc rd vNir
u døy eflnj&iðsk dks gh Lohdkj djæ§ cfYd os fgUnw /keZ dks Hkh R; kx
nsA³¹

MkE vEcMdj ds brus iz kl ka ds ckn Hkh Lo.kZ fgUnw/ka ds 0; ogkj ea
dkbz vlrj ugha fn[kkbZ i MkA D; ksd fgUnw I ekt , d dii &e.Mnd 0; oLFkk
FkA muds n[kus dk rjhdk ij kuk o.kZ o tkfr 0; oLFkk I s tMk gpyk FkA
fgUnw ykx ftI s vi uk /keZ ekurs Fks og vusd izdkj dh vkKkvka o fu'ks'kka
ds vfrfjDr dN ugha Fkk vj§ MkE vEcMdj us bu dBkj fu; eka ij
vk/kfjr /keZ dh cMh vkykpkuk dhA /keZ ds ekeys ea mudk nf'Vdksk
I dñpr ugha Fkk og , d , s I Pps /keZ dh LFkki uk djuk pkgrs Fks tks vke
bd kuka dh igp rd gkA muds vuñ kj I Pps /keZ es fuEufyf[kr pkj
fo"kskrk, j gksuh pkfg, A

- 1- ufrdrk ds : i es /keZ dks i R; d I ekt dk fu; ked fl) kUr gksuk
pkfg, A
- 2- /keZ dks vxj Hkyh&Hkkfr dk; Z djuk gð rks ml s cf) &l ær dk; Z
djuk pkfg, vj§ cf) foKku dk nñ jk uke gA
- 3- /keZ dh ufrd I ñgrk dks Lorærk] I ekurk , oacU/kqo ds vkn"kkā dks
i wkZ-%Lohdkj djuk pkfg, A
- 4- /keZ }kj k fu/kZurk dk i fo=hdj .k ugha gksuk pkfg, A³²

fu% ang t\$ k l Ppk /keZ MKE vEcMdj pkgrs Fks , d k fglnw l ekt ea
dgh Hkh n\$kus l qus dks ugha feykA mlgkaus cgr dks" k" k dh fd vius tle
l s feys /keZ dks u R; kxs y\$du i fjLFkfr; k; ge\$kk i frdny jghA mlgkaus
ge\$kk pkgk fd xlns dks LoPN dj\$ i frd dks Åpk mBk; s vks\$ vNurka dks
ekuoh; rk dsLrj rd ys tkdj l ekrk dk vf/kdkj fnyk; Å y\$du fglnw
l ekt usbl s dHkh Hkh Lohdkj ugha fd; kA

vNurka dh nqZkk dk dkj .k mlgkaus mlga fglnw /keZ l s fpi ds jguk
crk; kA D; k\$ d vU; fd l h /keZ ea , d k vekuoh; 0; ogkj o vuknj ugha
fd; k tkrk FkA t\$ k fd fglnw /keZ ea fd; k tkrk gÅ y\$du fQj Hkh
mlgkaus vius l kffk; ka l fgr fglnw l ekt ea l erk rFk l Eeku i klr djus
ds fy, vud iz Ru fd; s fd fglnw l ekt ea dN l qkkj gkA bl dk; Z ds
fy, mlga vud dVq vutkoka vks\$ nqZkka dk l keuk djuk i MKA y\$du fQj
Hkh fglnw/ka us ân; l s /keZ dh mu cjk bZ; ka dks nyj djus dk iz kl ugha
fd; k ft l ds dkj .k ; g /keZ ekuo u cu l drk vks\$ var es pkj ka vks\$ l s
fujk" k gkdj mlgkaus n<rk o cyanh l s dgk& esus , d ckj gh ugha l n\$ ds
fy, fu"p; dj fy; k g\$fd /keZ NkMuk gÅ ejs /keZ i fjonu ea vk/; kFRed
Hkkouk ds vykok vks\$ dN ugha g\$ u ejs vkt; kUrj ea fglnw /keZ l ek i krk
g\$ vks\$ u ejk LokfHkeku fglnw/ka l s esy [krk gÅ /keZ euq; ds fy, g\$
euq; /keZ ds fy, ughA mlgkaus , d k bl fy, dgk D; k\$ d os tkurs Fks fd

/keZ ifjorZu muds fy, I ka kfjd vks vk/; kfRed : i I s vko"; d gA
mudk fgUnw /keZ dks NkMtus dk dkj .k Lo.kkZ dk vLi"; ka ds ifr fulUnuh;
0; ogkj gh FkkA og /keZ ifjorZu djds vNur oxL ds fy,] tks I fn; ka I s
miS{kr i Mk fl I d&fl I d ds ftUnxh xqt kj jgk Fkk mudka ekuork dk
I gh , gl kl djuk pkgrs FkA mlga I Eeku "kCn dk , gl kl djuk pkgrs
Fks bl ds fy, mlga fgUnw /keZ dks NkMtu k t: jh FkkA MkE MhEvkjE tkVo us
fy [kk g& 35 o'kkZ ds dMj jktuhfrd I ?k'kZ ds i "pkr~; g dgrs gq n; k
vkrh gafd MkE vEcMdj us gkj Lohdkj dj yh vks fgUnw /keZ dks R; kxus
dk fu.kZ fd; kA³³

MkE vEcMdj ds /keZ ifjorZu dh [kcj pkjka vksj QSy x; hA I Hkh
/keZ ds vkpk; kZ MkE vEcMdj o muds I epk; dks vi u&vi us /keZ ea yus
dk fuel=.k nus yxA MkE vEcMdj us I Hkh oxkZ dks xEHkhjrk I s fy; k
ijUrq mlgkaus vi us oxL rFkk vi us n'sk ds ifr n'skHkFDr dh Hkkouk dk
vknj djrs gq tYnckth I s dke ugha fy; kA /keZ ifjorZu dh [kcj
I qdj el ydj egkjkt MkE vEcMdj I s feyus vk; s rFkk mlgkaus MkE
vEcMdj I s /keZ ifjorZu u djus dk vxzg fd; k vksj dgk fd og vki ds
I epk; dks I ekurk dk vf/kdkj fnykdj jgsxA bl ds mUkj ea MkE
vEcMdj us dgk& vki gekjs , d vNur egkRek Jh I dVth dks , d I ky
rd Jh "kdjpk; Z dh xnah ij cBk; s vksj I ks fprikou ckā.k&i fjokj

mudka l k'Vlak izkke dja rks eð ; g l e>wkl; fd fglnw/ka dk ân; ifjorðu
gryk gA rRi "pkr~mlgkaus , d l Hkk ea viuh ifrKk dks nksjkrsgg dgk
fd& ; fn l k{kk r bZoj vkdj dgsfd fglnw /keZ er NkM/kp rks Hkh eð bl
ujd rY; fglnw/keZ eð vc ugha jgpkKA³⁴

MkNE vEcMdj ds /keZ ifjorðu l s i pjkofUk djus ds fy, cEcbZ ea
fglnwegkl Hkk dh dk; Zkfj.kh l fefr dh , d cBd cyk; hA bl ds ckn , d
f" k'VeMy MkNE vEcMdj l sfeyus vk; kA f" k'VeMy ds l kFk fopkj&foe"lZ
djus ds mi jkUr MkNE vEcMdj us n<fk l s dgk&vLi"; ka ds fy, /keZ
ifjorðu ds fl ok nll jk jkLrk ugha gA eðs /keZ ifjorðu djus dk mlga tks
mi nsk fn; k gð og døy muds dY; k.k dh nf'V l s ghA o\$ fDr d /keZ
ifjorðu ea u dkbZ ykHk gð u gh dY; k.kA tc /keZ ifjorðu djus dk
vol j vk, xkj rks eð l kjs fglnw usrkx.kka l s fopkj&foe"lZ d: xkA ge tks
Hkh djska , d "kjohj l sud dh rjg l Eeku l s djska muds /keZ ifjorðu
l s nsk dks dkbZ gkfu ugha gkxh bl dk Hkjkd k fnykrsgg mlgkaus dgk& ejs
dUkD; ds rhu mÍs; gð%&

- 1- igyk gð nsk
- 2- nll jk vLi"; l ekt
- 3- rhl jk gð fglnh l ekt³⁵

MkE vEcMdj ds /keZ ifjorZu dh ckr ij xk/kh th us dgk fd& vLi"; rk vkf[kjh l ká s fxu jgh gA MkE vEcMdj tS s fo}ku] mPp f"kkfon~ ; ød ds l kFk gq vR; kpkjka ds dkj.k mudk Øks/kr gksuk LokHkkfod gA ijUrq /keZ fdI h ?kj ; k ifj/kku ds l eku ugha gá tks tc pKgs cnyk tk l dA³⁶

MkE vEcMdj us /keZ ifjorZu dk n<+fu"p; dj fy; k Fkk D; ká d og l e> pps Fks fd fglnw /keZ muds l ekt dh mlUfr ea fdI h izdkj l s Hkh c<kok ugha ns l drkA og nfyR mlUfr dk iksd ugha gA MkE vEcMdj /keZ dh vko"; drk dks l e>rs FkA ijUrq og vi us iDZtka dh rjg ; g fcYdy ekuus ds fy, rS kj ugha Fks fd og ml /keZ l s gj gkyr ea fpi ds jga tks u muds eu dks tprk gks vkSj u gh fodkl ea l gk; d gkA³⁷

MkE vEcMdj dks bZ kbZ o bLyke l epk; vi us&vi us /keZ ea ykus ds fy, ckj&ckj ifjr dj jga FkA ijUrq MkE vEcMdj bZ kbZ o bLyke /keZ dks nfyR oxZ ds fy, l gh ugha ekurs Fks D; ká d og tkurs Fks fd ; fn og bu /keZ dks vi ukrs gá rks mudh jk'Vh; rk vkSj nS'kHk fDr dks ij k nS'k l ang dh nf'V l s nS'k l drk gA anudh jk; ea /keZ ifjorZu dh l kFkZ drk dks l e> s fcuk /keZ ifjorZu mfpr ugha FkA ml gkaus dgk& ; fn os bLyke dks LokHkkfod djrs gá rks eq yekuka dh l á; k bl nS'k ea nksxqH gks tk; sxh

vksj eflLye i Hkkro dk [krjk i sñk gks tk; xkA ;fn og bñ kbZ /keZ dks
 Lohdkj djrs gñ rks bñ kb; ka dh l ã; k vf/kd c<+ tk, xh vksj bl l s Hkkjr
 eafcfV" k i Hkkro l ã<+gks tk, xkA mlugkaus dgk& ge Hkkjr ds eny fuokl h gñ
 vksj ge fdl h , ð s /keZ dks Lohdkj ugha dj l drs tks gekjk iæ cñ/dj
 ; k Nhudj fon'sk ea ys tkus dk dkj. k cusA MkE vEcMdj ds bu "kCnka l s
 i rhr gsrk gñfd muea n'sk HkfDr dh Hkkouk fdruh i z y Fkh D; kñd og u
 vkfFkZd i z y kñkuka l s fopfyR gq vksj u gh iæ ã k usrk. kka ds cM&cMs "kCnka
 l s fopfyR gq A mudk /keZ i f jorZu vi us l Eeku o vi us vNur l ekt dks
 mPp Lrj rd ys tkus ds fy, FkA og , ð s /keZ dks Lohdkj djuk pkgrs
 Fks tks Hkkjrh; gks vksj muds l enk; dks l ekurk dk LFkku o cu/kñ ns
 l dA ; g l R; gñfd MkE vEcMdj fglñw /keZ ds vkykpd Fkñ i jUrq fglñw
 l ekt dks ysdj muea i fr" kñk dh Hkkouk ugha FkhA og fontgñh t: j Fks
 yfdu fo/od d ugha FkA mlugkaus fglñw /keZ ij fVli .kh djrs gq mlugkaus
 dgk& tks /keZ vKkuh dks vKkuh vksj fu/kZu dks fu/kZu cus jgus dh f" k {kk
 nrk gñ og /keZ ugha gks l drkA blgh dñhfr; ka ds dkj. k og /keZ i f jorZu
 ds fy, etcj gks x; A og , d , ð k /keZ vi ukuk pkgrs Fks ft l l s Hkkjr
 dh Hkñe ds bfrgkl vksj l ã Ñfr dh ijEi jk dks dkbZ gkfu u i gñpA³⁸

MkE vEcMdj us ckñ /keZ dk xEHkjr l s v/; ; u fd; k rFk l Hkh
 /keZ l s rgyuk djus ds i "pkr~ckñ /keZ vi ukus dk fu. kZ fy; k vksj bl

fo'k; ea mlgkaus dgk fd& ck) /keZ gh vU; /kekZ dh vi {kk gekjs fy,
vf/kd mi ; ksch vlgj xg.kh; i rhr gkrk gA bl s xg.k djus ea gekjh
i kphu Hkkj rh; rk l g f{kr jgsh bl ea tkfr&Hkn ugha gñ ; g nk"ktud /keZ gñ
bl es vU/kfo"okl ugha gñ bl ea u bZ'oj dk >a>V gñ vksj u bZ'ojh;
i qrd dk vkrdA bl dk , d fo"kkY l kfgR; gñ bl ds l eLr fo"o ea
0; klr gkaus l s fo"ofcjknh ds l kfk gekjk HkkrRoHkko LFkkfir gkrk gA
bl dh Hkkj rh; tyok; q ea LFkkuh; i fjfLFkfr ds vuq kj mRi fUk gñz gñ
bl ds Hkkj r ea vud rhFkZ vksj Lekjd gñ vksj bl ea ctã.kh i k[kMokn dk
[kMau gA bl dk vk/kkj cf) okn gñ bl s xg.k djus l s ge l eLr ctã.kh
"kksk.k vksj l Urki l seDr gks tkrs gA³⁹

eb] 1950 ea ubZ fnYyh ea cD) t; Urh eukbZ xbA bl vol j ij
mudk Hkk'k.k vR; Ur egRoi wkZ Fkk mlgkaus dgk& cD) ds vykok l Hkh /keZ
l a.Fkki dka us vi us vki dka ek\$knkrk dh Hkfredk ea j [kkA bl ds foijhr cD)
us Lo;a ea fdl h Hkh nsh; "kfDr dh Nki u yxkdj Lo;a dks , d jkg
fn[kkus okyk dgk gñ cD) dk /keZ uhr /keZ gA mlgkaus vi us ykska l s vi us
mís; dh i firZ ds fy, ck) /keZ dks xg.k djus dks dgkA mlgkaus ykska dks
l Eckf/kr djrs gq dgk fd& eñ vi us xq egkRek cD) dk l ns'k pkjka
fn"kkvka ea i d kfjr dj] , d ckj i q% /kepØ ifjorZu djuk pkgrk gA
ml h mnas; ds fy, eñ vi us /keZ ifjorZu dks vkxs c<krk jgk gw ij vc

ejk /keZ i fjoRZ dks vks c<kuk I Etko ugha gD; kEd ejk "kjhj vc ejk
I kFk ugha ns jgk gA ftUgæ ej s I kFk vkuk gks vk,] vU; Fkk og LorU= gA⁴⁰

MKE vEcMdj dk >dko fnu i frfnu ckS) /keZ dh vks c<+jgk FkA
ckS) /keZ xg.k djus dk fu"p; rks og i gys gh dj pps FkA døy bl dka
jpukRed : i nsuk "ksk FkA /keZ i fjoRZ dks dk;Z i nus ds fy, MKE
vEcMdj us ^ckS) tu I fefr* uke I s ,d I fefr dk xBu fd;k rFkk
vi us I g; ksh "kdj kulln "kkL=h I s fopkj foe"KZ dj ds mlugæus 14 vDVqj]
1956 dks ukxi j ea /keZ i fjoRZ dk fu"p; fd; kA

13 vDVqj] 1956 dks ukxi j ea ,d dUÝd vk; kfr dh xbZ
ft I ea MKE vEcMdj us dgk&es vi us ykxka dks gh; ku o egk; ku tS s
Hknka I snij j [kdj cD) ds eny mi n'skka dh f"kk n'pkA ; g ,d izkj dk
uo; ku ; k uockS) /keZ gA ckS) /keZ Hkkj rh; I Ñfr dk gh ,d Hkkx gA
mudh Hkfo'; ok.kh Fkh fd nl i Ung o'kkZ es I kjk n'sk ckS) n'sk gkskA
ckā.k I cl s ckn es ckS) /keZ Lohdkj djsA es vi us vKkuh ykxka dks ckS)
/keZ dh f"kk n'pkA⁴¹

14 vDVqj] 1956 dks ckS) nh{kk I ekjg gqk ft I ea yk[kka dh
I [; k ea nfyR oxZ ,d= gqkA cekZ ds ckS) fhk{kq plnæf.k egkLFkfoj us
MKE vEcMdj dks f="kj.k o i p"lhy dk mPpkj.k dj k dj ckS) /keZ dh
nh{kk nhA muds I kFk muds i kq yk[k vuq kf; ; k mudh i Ruh] i q o dbZ

i æ[k 0; fDr; ka us ck) /keZ dh nh{kk yhA ck) /keZ xg.k djrs gq mlugkaus
 ckbl ifrKk, dh vks ?kksk.kk dh eð vl ekurk vks mRi hMæ ij vk/kkfjr
 vi us ij kru fglnw/keZ dk cfg'dkj djrk gA vkt ejk u; k tle gA k gA
 vc ejk vorkjokn ea dkbZ fo"okl ugha jg x; k gA ; g Hkh dguk , d Hke
 ds vykoc dN ugha fd c) fo'.kq ds vorkj FkA eð vc fglnw nðh&nðrkvka
 dh intk&vpZuk o Jk) Hkh ugha d: xkA ck) /keZ gh I Ppk /keZ gð vks eð
 bl ds rhu eny fl) kUr&iKk] d: .kk vks "khy dk ikyu d: xk vks eð
 vlxseuq; tkfr ea l ekurk dk iZ kj djusea thou 0; rhr d: xkA nh{kk
 l ekjkg ds l eki u ij MkE vEcMdj us dgk fd ge ck) D; ka gq \ pfid
 ck) /keZ fo"ko) Hkkjrh; I H; rk ea mi tk gð ; g foKku dh dl kS/h ij [kjk
 mrjrk gð l ekurk] U; k; vks iKk ij vk/kkfjr gð bl ea HkkRoj ekuo iæ
 vks vi uRo gð ; g Hkæka ds tky ea ugha Ql rk vks bl ea /keZk.M o
 ik[k.M ugha gð ; g ij kSgrka vks /kfeZd xBfka dh nkl rk ea ugha tdMfK]
 u gh Loxz ; k eðDr dk izykal ku nrk gð bl ea tknwVkus ds fy, dkbZ LFkku
 ugha gA ck) /keZ vkRek&ijekRek ds pØka ea Hkh ugha my>krk ; g /keZ
 vkjEHk] e/; vks var rd dY;k.kdkjh gA ck) /keZ gh , d , ð k /keZ gð
 ftl ea tkr&ikr vks l keftd vl ekurk ds fy, dkbZ LFkku ugha gð vks
 l cdka mlufr ds , d tS svol j inku djrk gA c) us vi us /keZ ea vi us
 vki dks Hkh dkbZ fo"ksk LFkku ; k ntiz ugha fn; k gð mlugkaus vi us vki dks
 doy ekxz n"kd ekuk gð eðDrnrk ugha⁴²

/keZ i fjoRZ ds dN fnuka i "pkr~6 fnl Ecj] 1956 dks nfyrka ds
i gk/kk MKVE vEcMdj us bl l d kj l s fonk gks x; A bl l snfyr l ekt dks
xgjk vk?kk r yxk D; kfd muds fiz; usk bl bl nfu; k ea ugha jgA
l ekt eamuds [kkyh LFku dks vkt rd dkbZ ugha Hkj i k; kA

i Lr r v/; k; ea geus l fo/kku fuekZk MKVE vEcMdj dh Hkfiedk dk
v/; ; u fd; k gA bl h Øe ea ge vxys v/; k; ea fu'd'kZ ifjdYi uk
ijh{k.k o ikl kixdrk dk v/; ; u djsA

ikn fVli .kh %

¹*Rkkjds'ojukFk fl g]* **blikr iq 'k vEcMdj** tupruk izdk'ku v'kkcd fogkj fnYyh] 2008] i'vB I [; k&193&94A

²*/kkat; dhj]* **MKD ckck I kgc vEcMdj thou pfjr** i'kkwyj izdk'ku ubz fnYyh] 2006] i'vB I [; k&358A

³*'kadjkulln 'kkL=h]* **; qiq 'k ckck I kgc Hkhejko vEcMdj thou I ak'kz , oa jk'Va I ok, ** ve'r cpl dEi uh fnYyh] 1990] i'vB I [; k&393A

⁴*fgekU' kqjk;]* **; qiq 'k ckckl kgc MKD vEcMdj** I erk izdk'ku "kkgnjk fnYyh] 1997] i'vB I [; k&165A

⁵*fot; d'ekj iqt'kjhl* **MKD vEcMdj thou n'ku** xkre cpl I BVj fnYyh] 2010] i'vB I [; k&133A

⁶*vkeizdk'k d'; i o I Hkk'k plnj]* **tuuk; d MKD Hkhejko vEcMdj** idt i qrd eflnj vktkn uxj fnYyh] 2008] i'vB I [; k&143A

⁷*fgekU' kqjk;]* **i'wbr** i'vB I [; k&172&173A

⁸*/kkat; dhj]* **i'wbr** i'vB I [; k&377A

⁹*N'.k nu'k i kyhoky]* **MKD vEcMdj I ekt 0; oLFkk vks nfy'r I kfgR; ** fdrkc ?kj fnYyh] 2007] i'vB I [; k&223A

¹⁰*ekypln QMed]* **MKD vEcMdj ckck I kgc] I erk izdk'ku fnYyh** 1995] i'vB I [; k&221A

¹¹*plnz'k[kj Hk.Mkjh o , I Ovko jkeLokel]* **i[kj jk'Va HkDr MKD Hkhejko vEcMdj** I q fp izdk'ku cEcb] 1994] i'vB I [; k&66A

¹²*Rkkjds'ojukFk fl g]* **i'wbr** i'vB I [; k 199&200 A

- ¹³ *if=dkj [kuu Hkkj-rh]* **dky bf.M; k fy0 1991** i' B I ǻ; k&53A
- ¹⁴ */kukat; dhj* **i'wbr** i' B I ǻ; k&392&393A
- ¹⁵ *eukst dækj o jfo jatuj* **MKŒ Hkhejko vEcMdj** dYiuk izdk'ku ubz fnYyh] 2009] i' B I [; k&155A
- ¹⁶ *fgeku'kqjk;]* **i'wbr** i' B I ǻ; k&196A
- ¹⁷ *if.Mr pñndk id kn ftKkl j* **ukjh thou dh dgkuli** cgtu dY;k.k izdk'ku fnYyh] i' B I ǻ; k&47A
- ¹⁸ *MkŒ I qhy tksxh]* **nfyr Iekt ds firkeg] MkŒ Hkhejko vEcMdj** Mk; eM i kŒs/ cŒI vk[kyk ubz fnYyh] 2007] i' B I [; k&117A
- ¹⁹ *fglnwyykllde/h fj i kŒ/]* [k.M&1 i' B I ǻ; k&283A
- ²⁰ */kukat; dhj* **i'wbr** i' B I ǻ; k&404A
- ²¹ *fgeku'kqjk;]* **i'wbr** i' B I ǻ; k&209A
- ²² *MKŒ MhEvkj(E tkVo]* **MKŒ vEcMdj ,d i ǻkj fonkgh** , (EchEMhE i fcy'kl l t; i g] 2004] i' B I ǻ; k&116A
- ²³ *e/kqfye;}* **MKŒ vEcMdj fpru** vRekije ,.M I ǻ fnYyh] 1996] i' B I ǻ; k&89A
- ²⁴ */kukat; dhj* **i'wbr** i' B I ǻ; k&426A
- ²⁵ *e/kqfye;}* **i'wbr** i' B I ǻ; k&89A
- ²⁶ */kukat; dhj* **i'wbr** i' B I ǻ; k&466A
- ²⁷ *MKŒ I qhy tksxh]* **i'wbr** i' B I ǻ; k&120A
- ²⁸ *if.Mr pñndk id kn ftKkl j* **i'wbr** i' B I ǻ; k&132A
- ²⁹ */kukat; dhj* **i'wbr** i' B I ǻ; k&304A

³⁰ MKĖ chĖvkjĖ vĖcMdjĭ **fufgyŝku vĭkĭ dĭkLV** Hkhe if=dk ifcyds'kui] 1968] i' B I ĭ; k&87A

³¹ MKĖ MhĖvkjĖ tkVo] **iĭbr** i' B I ĭ; k&34&35A

³² jktĭnz ekgu HkVukxjĭ **Mkĭ vĖcMdj 0; fDr vĭŝ fopkj** fpĭe; iĭk'ku fnYyh] 1994] i' B I ĭ; k&98A

³³ MKĖ MhĖvkjĖ tkVo] **iĭbr** i' B I ĭ; k&49A

³⁴ MKĖ I qhy tkxhĭ **iĭbr** i' B I ĭ; k&99A

³⁵ if.Mr pĭndk iĭ kn ftKkl ĭĭ **iĭbr** i' B I ĭ; k&133A

³⁶ cl r eu] **MKĖ I kgc vĖcMdj** uŝkuy cĭ VLV fnYyh] 1991] i' B I ĭ; k&89 A

³⁷ cl r eu] **iĭbr** i' B I ĭ; k&89&90A

³⁸ fgeku'kqjk;] **iĭbr** i' B I ĭ; k&212A

³⁹ if.Mr pĭndk iĭ kn ftKkl ĭĭ **iĭbr** i' B I ĭ; k&136A

⁴⁰ jktĭnz i pĭŝj; kĭ **fp=e; thouh** iĭkko iĭk'ku fnYyh] 1996] i' B I ĭ; k&52A

⁴¹ jktĭnz i pĭŝj; kĭ **iĭbr** i' B I ĭ; k&53A

⁴² MhĖi hĖ o: .kĭ **Mkĭ Hkhejko vĖcMdj** I Eekunkrk iĭk'ku ekuo I ĭk pŝjVcy VLV vĭkĭ bf.M; k y[kuÅ] i' B I ĭ; k&89A